

מבוא לספר ירמיהו

(ג) וַיְהִי בַיָּמֵי יְהוֹשֻׁעַ בֶּן יוֹשָׁפָט מֶלֶךְ יְהוּדָה
עַד יוֹם עֲשָׂתֵי עָשָׂרָה שָׁנָה לְצַדְקְיָהוּ בֶן יוֹשָׁפָט
מֶלֶךְ יְהוּדָה עַד גְּלוֹת יְרוּשָׁלַם בְּחֹדֶשׁ הַחֲמִישִׁי.

הפסוק הראשון מספק כמה פרטים ביוגרפיים על ירמיהו, והנו פסוק אופייני לפתיחת ספרי הנבואה. דווקא המילה הפותחת - 'דברי...' חריגה יחסית בספרי הנביאים והיא מופיעה מלבד אצל ירמיהו, רק בספר עמוס. שאר ספרי הנביאים פותחים בלשונות שונים המציינים נבואה. למשל - ספר ישעיהו נפתח במשפט: 'חזון ישעיהו בן אמוץ'; הושע נפתח בביטוי: 'דבר ה' אשר היה אל הושע בן בארי', וחבקוק: 'המשא אשר חזה חבקוק הנביא'.

אמנם, גם אצל ירמיהו נאמר מיד בפסוק הבא 'אשר היה דבר ה' אליו', ועל כן סביר לפרש שלפנינו כלל ופרט – דברי ירמיהו המאופיינים בפסוק הראשון הם הם הנבואות, דבר ה' שהיה אליו, המוזכר בפסוק השני. אולם ההבחנה בין דברי ירמיהו לדבר ה' מעלה על הדעת את האפשרות שלפנינו שני 'דברים' שונים. פרשנות מעניינת בכיוון זה הציע הרד"ק:

ומה שהחל ב'דברי' לפי שהוא כולל בספר הזה דברי נבואות שנבא על ישראל ועל הגוים, וכן דברי עצמו, מה שקרה לו בנבואתו עם ישראל... וכן עמוס ספר בדברי עצמו: "קשר עליך עמוס" (ז, י) וכל העניין כמו שכתוב; וכן ירמיהו ספר בתחלת ספרו דברי עצמו: "בטרם אצרך בבטן" וכל העניין, וכן בתוך ספרו מה שספר מן הרעות שעשו לו.

לדעת הרד"ק 'דברי ירמיהו' מתייחסים לקורותיו המשולבים בספר מלבד תוכן הנבואות הקיימות בו. ואכן, אחד המאפיינים הבולטים המייחדים את ספר ירמיהו הוא השילוב העמוק שבין חייו וקורותיו לבין נבואותיו. אין בספרי הנביאים נביא אחד שקורותיו והרקע לנבואותיו מסופרים בהרחבה כה רבה כירמיהו. ההיכרות עם מקומו ורקעו של ירמיהו חיונית אפוא ביותר להבנת נבואותיו, ורק לאורם נוכל להבין את המתח הגדול בין שליחותו לחייו ולסביבתו אשר צף לאורך הספר פעמים רבות, כפי שנראה

שלום וברכה לכל הלומדים!

השנה נלמד יחד במסגרת השיעור המקוון את מרבית פרקי ספר ירמיהו, נעמיק בנבואות התוכחה והנחמה בספר שנישאו באחת התקופות הסוערות והקשות בתולדות עם ישראל, וחזו את סכנת חורבן יהודה וירושלים תוך ניסיון נואש למנוע אותו. נבקש לבחון גם את דמותו הייחודית, המיוסרת והטראגית של ירמיהו, נביא החורבן, שהטביע את חותמו האישי העז על הספר כולו. הלימוד יעקוב בעיקרו אחרי סדר הפרקים ויקיף את מרבית פרקי הספר ואת נושאי העיקריים. בכל שיעור אתמקד בנבואה אחת, ואבקש לבחון אותה ולהעמיק בה בדרכים שונות: מבנה ספרותי, פרשנות, הקשר היסטורי, ומשמעות רעיונית, תוך שימוש בכלים פרשניים וספרותיים מגוונים.

אני מאחל לנו לימוד מעניין, פורה ומעמיק, ומקווה שהוא יעניק לנו היכרות טובה יותר עם אחד מגדולי הנביאים שקמו לעם ישראל, ויסייע להפוך את נבואותיו למובנות וגם לרלוונטיות יותר עבורנו!

אשמח לקבל תגובות והערות מכם במייל:

sabatoster@gmail.com

א. פסוקי ההקדמה לספר

כדרכם של ספרי הנביאים, גם ספר ירמיהו פותח בהקדמה המתייחסת בקצרה לנביא ותקופתו. אולם, ההקדמה לספר ירמיהו חריגה באורכה – שלושה פסוקים, והיא המפורטת ביותר בספרי הנביאים. ההקדמה הארוכה לספר מגלה כמה נתונים משמעותיים על ירמיהו, אשר ישמשו לנו כעין מבוא דרכו נצעד אל עולמו המיוחד של ירמיהו וספרו.

(א) דְּבָרֵי יְרֵמְיָהוּ בֶן חֵלְקִיָּהוּ מִן הַכֹּהֲנִים אֲשֶׁר בְּעֲנֹתוֹת בְּאֶרֶץ בְּנֵימִן.

(ב) אֲשֶׁר הָיָה דָּבָר ה' אֵלָיו בַּיָּמֵי יוֹשָׁפָט מֶלֶךְ יְהוּדָה בְּשָׁלֹשׁ עָשָׂרָה שָׁנָה לְמָלְכוֹ.

בהמשך לימודנו. ברמה התוכנית, מלבד הנבואות הרבות בספר, משולבים בו ללא הפרד גם סיפורים, תפילות, קינות ושירים קצרים בעלי אופי אישי.

הפסוקים הבאים, מציינים שני נתונים ביוגרפיים על ירמיהו:

1. 'מן הכהנים אשר בענתות בארץ בנימין - ירמיהו מיוחס למשפחת כהונה¹; אחד מתפקידי הכהנים לפי התורה הוא להורות את תורת ה' לעם, בבחינת: 'ורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל' (דברים לג, ו). עיסוקו הרב של ירמיהו בתורה ובהלכה מתגלה בהתייחסויות המרובות למצוות התורה בנבואותיו, כפי שנראה כבר בנבואת התוכחה הראשונה (בפרקים ב-ג), ובמקומות נוספים.

2. 'אשר בענתות' - ענתות היא עיר הכהנים שליד נחל פרת². ענתות מזוהה כיום בקרבת הכפר 'ענאתא', כשבעה ק"מ מזרחית צפונית לירושלים³. גם פרט ביוגרפי זה הטביע את חותמו על נבואותיו של ירמיהו, המכונה גם 'ירמיהו הענתותי' (כט, כז). נופי הנחל, הצומח והחי שבו משתקפים בנבואות ירמיהו ובדימויים המגוונים שלו. נבואותיו משקפות היכרות מעמיקה עם עולמם של רועי הצאן, ויתכן אף שהיה בצעירותו רועה צאן⁴. מיקומה הייחודי של ענתות – בספר המדבר, כאשר ממזרח לה נשקפים נופי מדבר יהודה, משתקף גם כן בכמה מנבואותיו העוסקות במתח בין המדבר ליישוב. ענתות נמצאת על הגבול גם מבחינה פוליטית - היא מצויה ב'ארץ בנימין', סמוך לגבול ממלכת אפרים החרבה. בנבואות ירמיהו ניתן למצוא התייחסויות שונות לאיחוד הממלכות, ולשיבת אנשי אפרים ליהודה. ענתות עצמה נזכרת כמה פעמים בספר – יושבי ענתות רודפים את ירמיהו (יא, כא; יב ו), והוא מתבקש לגאול את שדהו של חנמאל דודו אשר מצוי בענתות (לב, ט).

ב. הקשרה ההיסטורי של נבואת ירמיהו

בסיום ההקדמה נאמר שירמיהו החל להינבא בימי יאשיהו. אבל הפסוק מציין שתי נקודות ציון שונות לסיום נבואתו:

עַד תֵּם עֲשֵׂתִי עֲשֶׂרָה שָׁנָה לְצַדִּיקָהּ בֶּן יֹאשִׁיָּהוּ
מֶלֶךְ יְהוּדָה עַד גְּלוֹת יְרוּשָׁלַם בְּחֹדֶשׁ הַחֲמִישִׁי.

הביטוי 'עד' מופיע כאן פעמיים: האחד הוא ציון הזמן הרגיל בהקדמה לספרי הנביאים, והוא מתייחס כאמור לימי המלך צדקיהו, אך הציון השני ייחודי לירמיהו, והוא מציין את המאורע המרכזי שאירע בימיו – גלות ירושלים. חתימה זו נועדה להדגיש שירמיהו הוא נביא החורבן המובהק, ולכן שליחותו הנבואית מסתיימת עם גלות ירושלים.

מנקודה זו נרחיב מעט את נקודת המבט על התקופה שבה ניבא ירמיהו, ונבחן את התהליכים ההיסטוריים שהתחוללו בה מחד, ואת ההתפתחויות הפנימיות בממלכת יהודה (המתוארות בפירוט בסוף ספר מלכים), מאידך.

נבואת ירמיהו ממוקמת באחת התקופות הסוערות בימי קדם. ירמיהו החל להתנבא בשנת שלוש עשרה ליאשיהו (כאמור להלן כה, ג), היא שנת 627 לפנה"ס. שנה זו היתה שנת מפנה בתולדות העולם. בשנת 626 מת אשורבניפל, המלך הגדול האחרון של אשור. לאחר מותו החלה הממלכה האדירה, ששלטה במזרח הקדום קרוב למאה שנים, להתפורר ולאבד את מקומה. בשנת 625 תפס נבופלאסר מייסד המלכות הכשדית החדשה את כסא המלוכה בבבל, והחל בניסיון להרחיב את גבולות ממלכתו ולתפוס את מקומה של אשור כשליטת המזרח הקדום. בשנת 612 נכבשת נינוה, עיר הבירה האשורית, בידי הבבלים, אולם לעזרת האשורים באו המצרים. בקרב המכריע בין בבל למצרים בכרכמיש בשנת 605, נבוכדנצר, בנו של נבופלאסר, מכה את פרעה נכו ומכריח אותו לשוב לארצו. נצחון זה הבטיח לבבל את השלטון בכל החלק המערבי של מלכות אשור עד נחל מצרים, ובכלל זה גם יהודה.

להתרחשות היסטורית זו הייתה השלכה ישירה על ממלכת יהודה. לאחר שנות שעבוד ארוכות לממלכת אשור נפתחה הדרך לחידוש ריבונותן של ממלכת יהודה ושכנותיה. שעת הכושר נוצלה בידי יאשיהו

1 הרד"ק בשם אביו, רבי יוסף קמחי, סבור שחלקיהו, אביו של ירמיהו הוא הכהן הגדול בימי יאשיהו שמצא את ספר התורה, אולם אין לכך כל ראייה כיוון שהשם חלקיהו היה שם נפוץ באותה תקופה. ודווקא ריחוקו של ירמיהו מהמקדש, בשל מגוריו בענתות, מחליש אפשרות זו.

2 ביהושע כא, יח היא נזכרת כאחת מהערים שניתנו לכהנים.

3 יש המפקקים בזיהוי זה ומציעים במקומו את ראס אל חרובה הנמצאת בסמוך.

4 נסיון מעניין לפרש רבות מנבואות ירמיהו על רקע נופי ענתות ונחל פרת מצוי בספרו של נ' הראובני, 'אור חדש על ספר ירמיהו'. כיוון דומה גם במאמריו של י' פליקס על ירמיהו בספרו 'טבע וארץ בתנ"ך'.

ועל אף הפצרותיו החוזרות ונשנות של ירמיהו, מורד צדקיהו, מלכה האחרון של יהודה, בבבל. מרד זה מסתיים בחורבן הסופי של יהודה, ירושלים והמקדש. כך נסתם הגולל על עצמאותה של ממלכת יהודה ונפתחת תקופת גלות בבל⁵.

ג. מקומו של ספר ירמיהו בספרי הנביאים

הברייתא המפורסמת במסכת בבא בתרא (יד ע"ב) דנה בסדר ספרי המקרא ובזהות כותביהם:

סדרן של נביאים - יהושע שופטים שמואל ומלכים ירמיה יחזקאל ישעיה ושנים עשר.

בסדר ספרי המקרא המוכר לנו נמצא ספר ירמיהו לאחר ספר ישעיהו, באופן המשקף את הסדר הכרונולוגי. אמנם, לפי המסורת שעמדה בפני אמוראי בבבל, קדם ספר ירמיהו לספר ישעיהו⁶. על סדר זה מקשה הגמרא (בתרגום לעברית):

והרי ישעיה קדום מירמיה ויחזקאל, יקדים את ישעיה בראש!

כיוון דמלכים סופו חורבן, וירמיה כולו חורבן, ויחזקאל ראשו חורבן וסופו נחמה, וישעיה כולו נחמה, אנו סומכים חורבן לחורבן, ונחמה לנחמה.

לפי דברי התלמוד הבבלי עדיף להקדים את ספר ירמיהו ולסומכו לספר מלכים בשל הנושא הדומה שלהם: תיאור החורבן. המסורת המובאת בגמרא זו, קובעת כי ירמיהו הוא שכתב גם את ספר מלכים, ובכך מחזקת את הקשר הקיים ביניהם⁷. כמו כן, ראוי לשים לב להנגדה שעורכת הגמרא בין ישעיהו לירמיהו: ישעיהו מאופיין כספר ש'כולו נחמה' ואילו ירמיהו 'כולו פורענות'. אפיון זה בוודאי אינו משקף באופן

שהרחיב את גבולות ממלכתו בצפון בשטחים שהיו פחות אשוריות לכיוון נחלת אפרים, השומרון, ומגידו, שהיו בעבר בתחומי ממלכת ישראל. במקביל להתעצמות צבאית וטריטוריאלית חולל יאשיהו בשנה השמונה עשרה למלכותו (622 לפנה"ס) תהליך תיקון דתי רחב ומקיף בממלכת יהודה, בעקבות מציאת ספר התורה בהיכל. הוא השמיד את הבמות ואת הפולחן האלילי בארץ, וחיידש את הברית בין ישראל לאלהיו (מל"ב כב-כג). באמצעות שני תהליכים אלה ביקש יאשיהו להחזיר את ממלכת יהודה לימי הזוהר שלה בתחום המדיני והדתי - לימי דוד ושלמה.

אולם, הזעזועים הגיאופוליטיים לא אפשרו לממלכת יהודה המתחדשת לשבת בשלווה. מאבק איתנים פרץ בין ממלכת בבל החדשה לממלכת מצרים. ממלכת יהודה, שחצצה בין שתי המעצמות, נגררה בעל כורחה להתמודדות הצבאית האדירה שסביבה. אירוע טראגי נוסף הוא נפילת יאשיהו בקרב מגידו בידי פרעה נכה (בשנת 609 לפנה"ס) - אירוע זה שימש פתח לזעזועים בלתי פוסקים שפקדו את יהודה כששליטיה מחליפים נאמנות פוליטית מידי פעם, ובעקבותיו נפתחה שרשרת ארוכה של שעבודים ומעשי מרי עד חורבן הבית. יאשיהו נהרג כאמור בידי מצרים, יהואחז בנו מומלך בידי פרעה ולאחר שלושה חדשים מוגלה מצרימה, כנראה משום שנקט קו פרו בבלי. לאחר הגלייתו ממלכיים המצרים את יהויקים, האח הבכור, המייצג את הקו הפרו מצרי, ובמקביל מטילים על יהודה מס כבד. גם פעולה זו לא ייצבה את הממלכה, משום שכבר באותה שנה (605) הוכתה מצרים על ידי נבוכדנאצר בקרב כרכמיש, ומכאן ואילך נטתה הכף לטובת בבל, ויהודה הפכה למדינת חסות בבליית. בתקופתו של יהויקים מתפוגג תהליך התיקון של יאשיהו ומתחילה הדרדרות דתית ומוסרית, שהלכה והעמיקה עד החורבן, כפי שעולה מנבואות ירמיהו.

בשנת 600 מורד יהויקים בבבל, למרות אזהרת ירמיהו, ככל הנראה על רקע מלחמה נוספת בין בבל למצרים. בנו יהויכין מולך במקומו (שלושה חדשים בלבד), נכנע לצבא בבל הצר על ירושלים ויוצא לגלות יחד עם רבים מתושבי ירושלים - השרים, גיבורי החיל, והחרש והמסגר (יצרני הנשק). במקומו מומלך בידי נבוכדנאצר מתניה דודו, בנו של יאשיהו, והוא מסב את שמו לצדקיהו. למרות השבועה למלך בבל

5 אמנם, גם לאחר הגלות נותר סיכוי קטן לשיקום האומה בארצה, בדמותו של גדליה בן אחיקם. בכך נדון בהרחבה כאשר נגיע לסוף הספר.

6 להבדל זה התייחס כבר הרד"ק בהקדמתו לספר ירמיהו:

'זה הספר מצאנוהו מסודר בסדרן שלנביאים אחר ספר ישעיהו, וכן כתבתי אני פירושו אחר פירוש ישעיהו, ואף על פי שאינן מסודרין כן בדברי רבותינו ז"ל... אף על פי כן, בכל הספרים הטובים אשר ראינו שנכתבו בספרד מכמה שנים, סדרם לפי זמנם: ישעיהו קודם לירמיהו, כמו שקדם זמנו לזמנו; וכן ירמיהו קודם ליחזקאל'. דברים דומים כתב גם האברבנאל בהקדמתו. מסתבר שהסדר בברייתא משקף את שיטת המסורה הבבליית, ואילו הסדר המוכר לנו, לפי סדר כרונולוגי - מבוסס על שיטת המסורה הארץ ישראלית. ראו גם בהקדמתו של עמוס חכם לספר ישעיהו בסדרת 'דעת מקרא'.

7 מסורת זו ניתנת לאישוש בין השאר על ידי כמה הקבלות בולטות בין סימום של ספר מלכים לבין ספר ירמיהו.

יסוד בספר, בחלוקה על פי סגנון ותוכן של הנבואות הכלולות בהן. נגדיר בקצרה:

1. פרקים א-כה - נבואות תוכחה: חטיבה זו היא הגדולה ביותר בספר, אך גם המעורפלת ביותר מבחינת המבנה שלה ותוכנה. באופן כללי ניתן לומר שכלולות בה בעיקר נבואות תוכחה מתקופות שונות, ואין בה כמעט סיפורים. חלוקה זו גורמת לכך שלעתים נבואות הנזכרות בחטיבה זו מופיעות בהקשרן הסיפורי וההיסטורי בהמשך הספר (הדוגמא הבולטת ביותר היא הנבואות בפרק ז ובפרק כו).

2. פרקים כו-כט - נבואות ירמיהו וסיפורי עימות עם נביאי השקר: בפרקים אלה מופיעים כמה סיפורים על נבואות תוכחה שנשא ירמיהו בפומבי, אשר הביאו לעימות פומבי בינו ובין גורמים שונים, שלעתים עינו אותם: הכהנים, נביאי השקר, ועוד. המאבק בין ירמיהו לנביאי השקר מופיע לאורך הספר, ועיקרו מרוכז בפרקים אלה.

3. לה-מד - סיפורים ונבואות מימי יהויקים ועד החורבן: נבואות ירמיהו לישראל מסיימות בחטיבת פרקים המסודרים ברובם בסדר כרונולוגי, החל מימי יהויקים עד חורבן ירושלים והגעת שארית הפליטה למצרים. בפרקים אלה משולבות נבואות ירמיהו בסיפור ההיסטורי.

4. פרקים ל-לג - ספר נבואות הנחמה: בחטיבת פרקים זו כלולות נבואות נחמה של ירמיהו, אשר נאמרו בתקופות שונות והתייחסו לממלכת ישראל וממלכת יהודה כאחד.

5. פרקים מו-נא - הנבואות על הגויים: בדומה לספרי נביאים אחרים, גם בספר ירמיהו יש חטיבת נבואות על הגויים – והיא זו שחותמת את הספר⁸.

כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון תשע"ה

עורך: נועם לב

⁸ פרק נב אינו חלק מנבואות ירמיהו אלא מהווה מעין 'נספח היסטורי' לספר המתאר את חורבן ירושלים כפי שחזה ירמיהו, והוא מקביל לחתימת ספר מלכים

מדויק את תוכן הספרים, שכן בספר ישעיהו יש נבואות תוכחה ופורענות, ובספר ירמיהו יש גם נבואות נחמה – אולם הוא מבטא את מגמתו הכללית של כל ספר, ואת הניגוד הבסיסי הקיים ביניהם.

לשם הבנת משמעותו של הניגוד יש להרחיב את ההשוואה בין הספרים: שני הנביאים ניבאו בתקופה דומה - בימי ישעיהו קמה האימפריה האשורית האדירה, שלטונה של מלכות זו הגיע עד חופי הים התיכון, והיא פרצה לתוך תחום השפעתה של מלכות מצרים העתיקה. בשאיפת השתלטות זו פגעה מלכות אשור גם במדינותיהם של שבטי ישראל. היא שמה קץ למדינת אפרים ועמדה להכניע גם את יהודה. גם בימי ירמיהו התחולל אירוע היסטורי דומה: מלכות בבל ירשה את מלכות אשור. גם היא שאפה להיות אימפריה עצומה וגם היא 'התנגשה' עם מצרים, ובשאיפת ההשתלטות שלה היא פגעה במלכות יהודה ושמה לה קץ.

הרקע הדומה לנבואותיהם של ישעיהו וירמיהו מבליט את ההבדל היסודי ביניהם: ישעיהו הוא נביא הישועה הגדול. הוא שיעץ לחזקיהו בימי סנחריב לא להיכנע, וניבא על מפלת צבא אשור אל מול חומות ירושלים שיביא להצלתה הפלאית של ירושלים. ירמיהו, לעומת זאת, דרש מהמלכים בימי נבוכדנצר כניעה גמורה לשלטון הבבלי, וניבא על נפילת העיר ומלכה בידי הבבלים ועל גלות יהודה. הבדל מעניין נוסף בין שני הנביאים, אשר קשור להבדל שהוזכר לעיל, מצוי בתפקיד המשפחה בנבואותיהם. אצל ישעיהו בניו הם אותות לישראל (פרקים ז-ח), ואילו אצל ירמיהו דווקא ערירותו היא האות לחורבנה של ירושלים ולאסון העתיד לבוא עליה (פרק טז). זהו יסוד טראגי בחיי ירמיהו, אחד מיני רבים, המשקף את גורל עמו. את משמעותם של הבדלים יסודיים אלה בין שני הנביאים הגדולים נברר במהלך הלימוד.

ד. מבנה הספר

בשונה מספרי נביאים אחרים, שעקרונות הסידור שלהם ברורים יחסית ומבוססים בדרך כלל על סדר כרונולוגי, מבנהו של ספר ירמיהו אינו ברור כל צרכו. אמנם במקצת הנבואות נזכר תאריך אמירתן, אולם בעריכתו הכוללת של הספר לא ניכרת מגמה של סידור כרונולוגי. אף על פי כן, ניתן להצביע על כמה חטיבות

בית המדרש הווירטואלי

מיסודו של

The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash

האתר בעברית : <http://vbm.etzion.org.il>

האתר באנגלית : <http://www.vbm-torah.org>

משרדי בית המדרש הווירטואלי : 02-9937300 שלוחה 5

דוא"ל : office@etzion.org.il
